

ARCHEOLOGICKÁ (NE)ČITELNOST NOMÁDŮ (NA PŘÍKLADĚ MONGOLŮ – CHALCHŮ)

Eva Čermáková

Abstrakt:

Tento příspěvek popisuje proces „archeologizace“ života jedné mongolské rodiny v přibližně dvouměsíčním časovém úseku. Cílem studie je zachytit co možná nejvíce souvislosti mezi výsledným statickým „archeologickým“ záznamem a procesem, jenž jeho vytvoření předcházelo. Chtěla bych tímto poukázat na význam etnografických pozorování, která, pokud jsou zaměřena právě na vazby mezi dynamickými ději a jejich hmotnými reflexemi, mohou významně obohatit naši schopnost porozumět „němým“ kulturám prehistorickým.¹

Klíčová slova:

nomádi – Mongolové – Chalchové – jurta – archeologizace

Abstract:

Archeological (II) Legibility of Nomads (from the Example of the Mongols – the Khalkha)

The contribution describes the process of “archaeologization” of the life of a Mongolian family over a period of approximately two months. The objective of the study is to document as many relations as possible between the final static “archaeological” record and the process preceding it. My intention was to point out the importance of ethnographic observations that, when aimed at relations between dynamic situations and their material reflections, can significantly enrich our capacity to understand “silent” prehistoric cultures.¹

Key words:

Nomads – the Mongols – the Khalkha – yurt – archeologisation

1. ÚVOD – MATERIALITA NOMÁDSKÝCH KULTUR

Archeologie je definována jako věda, zabývající se shromažďováním, hodnocením a vytěžováním pramenů hmotné kultury (Podborský 1999, 6). Můžeme se dále ptát, co je to hmotná kultura a jaký je případně její vztah ke kultuře „nehmotné“. V rámci této studie pojímám hmotnou kulturu jako soubor určitých konkrétních materializací kultury „nehmotné“.

Je zřejmé, že poměr mezi hmotnou a nehmotnou kulturou bude u různých společenstev různý. Faktorem, hrajícím v této souvislosti důležitou roli, bude jistě v první řadě míra mobility nebo usazení komunit a dále znalost a využití zvířecí síly. Pokud vyloučíme extrémní příklady, lze myslím zobecnit, že nejvíce materializované budou kultury usazené (převážně zemědělci), méně nomádské, využívající k transportu a přesunu zvířata (kočovní pastevci) a nejméně materializované budou

nomádské kultury bez domestikovaných „transportních“ zvířat (lovci a sběrači).

Zejména při studiu nomádských kultur se tedy archeologie musí vypořádat s jejich omezenější „materialitou“ a jednou z nejvýznamnějších metod jak tento stav kompenzovat, je studium nomádů žijících. Jakkoliv je otázka užití etnologie v archeologii diskutabilní (např. Ingold 1996), domnívám se, že přinejmenším právě v případě studia pohyblivých komunit má svoje opodstatnění. Za velmi výstižné považuji vyjádření L. R. Binforda, který přirovnává současné studium statického archeologického záznamu a aktivit, jež k němu vedly, k rosettské stéle – desce s dvojjazyčným textem, který přispěl k rozluštění hieroglyfů. Stejně tak archeologický statický obraz spojený s pozorováním předchozích aktivit, jež vedly k jeho vzniku, je jedinečnou metodou ke správnému „přečtení“ a pochopení archeologických situací (Binford, citovaný v Johnson 2003, 52).

V tomto příspěvku bych se tedy chtěla věnovat způsobu a míře, v jaké se stávají „archeologicky čitelní“ nomádi, konkrétně chalchští Mongolové.

2. MONGOLOVÉ – CHALCHOVÉ

Ve 12. století se ve středoasijských stepích začínají prosazovat Mongolové. Nikoli však jako zvláštní etnická nebo jazyková skupina, ale jako dominantní z kmenů tvořících určitý kmenový svaz obývající přibližně území dnešního Mongolska (Fletcher 1986, 12). Etymologické rozbory nejstarších vlastních jmen z nejstaršího psaného mongolského pramene, Tajné kroniky Mongolů, poukazují na silnou spřízněnost se starotureckými a patrně i tunguzskými kmeny (Poucha 1957). V současnosti je identita Mongolů rovněž složitá a zdá se, že často jediné, co Mongoly spojuje, je právě jenom ono jméno. V Mongolsku žijí národy již takřka usazené (Burjati), chovatelé sobů (Darchati), ale i kmeny s „tradičně mongolskou“ ekonomikou založenou na pastevectví hovězího a drobnějšího dobytka, chovu velbloudů a koní. K této poslední skupině patří i většina Chalchů, nepočtenějšího z mongolských kmenů. Ani Chalchové však nemají jednotný způsob života. Vyloučíme-li městské obyvatelstvo, které se již zcela vzdalo tradičního nomádství, můžeme rozlišovat více modelů kočovnictví, odvíjejících se od ekologických podmínek. V oblastech s hojností pastvy po celý rok žijí Chalchové usedlým způsobem života (jejich jurty se od ostatních mohou lišit například betonovou podezdívkou). Obvyklejší je však pravidelná změna kočoviště, obvykle 2x až 4x do roka, případně i častěji.

1 Východiskem je mi Binfordova Middle Range Theory, kterou považuji v archeologii za ne zcela doceněnou. My starting point was Binford's Middle Range Theory that, in my opinion, is still awaiting the recognition it deserves in archaeology.

3. ALTANOVA RODINA,² METODIKA VÝZKUMU

Poznatky a informace uvedené níže jsem získala během dvouměsíčního pobytu v rodině archangajských kočovníků, jejichž pohostinnost mi umožnila seznámit se blíže s hmotnými i nehmotnými oblastmi mongolské kultury.

Archangajský ajmag („kraj“), kde rodina bydlí, se rozkládá ve středozápadní části Mongolska. Jde o hornatou oblast (nejvyšší hora Hayrhan uul měří 3380 m n. m.) s kvalitními stepními pastvinami a dokonce s relativním dostatkem dřeva (modřínové lesy), jinde v Mongolsku spíše vzácného. Vysoká nadmořská výška předurčuje Archangaj hlavně pro chov jaků, přizpůsobených dobře horskému klimatu. Dále je v regionu rozšířen chov koní, koz a ovcí. Archangaj platí v Mongolsku za bohatou oblast, kde, narozdíl od východních ajmagů, nehrozí hlad ani sucho.

Altanova rodina je v kraji proslulá zejména díky chovu koní, vlastní i větší stádo jaků a koz a čtyři psy. Samotnou rodinu tvoří otec, matka, čtyři synové ve věku 11, 14, 19 a 29 let a jedna sedmnáctiletá dcera. Rodina kočuje přinejmenším čtyřikrát do roka, byť i jen v rámci relativně omezeného prostoru jednoho širokého údolí.

Během pobytu v rodině jsem se mimo jiné snažila vypořádat, jakým způsobem nomádi poznávají krajinu, do jaké míry jsou jejich aktivity a život archeologicky čitelné a jak tento „archeologický“ obraz koreluje s etnologickými poznatky. Nevýhodou blízkého soužití se ukázala být postupná „materializace“ přítomnosti nás, hostů. Jednoznačně se potvrdilo pravidlo, že pozorovatel vždy neodvratitelně ovlivňuje pozorované – naše přítomnost pochopitelně ovlivnila určitým způsobem jak život rodiny, tak její hmotný projev. (Obývali jsme skladištní jurtu rodiny, takže některé aktivity se odtud přesunuly do hlavní jurty. Dále, při prohlídce „smetišť“ Altanovy rodiny, jsem zjistila nezanedbatelnou kontaminaci našimi odpady, způsobenou nečekaným zásahem matky Dulmy, která nám v naší nepřítomnosti „vynesla koš“). Určitá míra zkreslení je v takových případech patrně nevyhnutelná a je potřeba být si jí alespoň vědom.

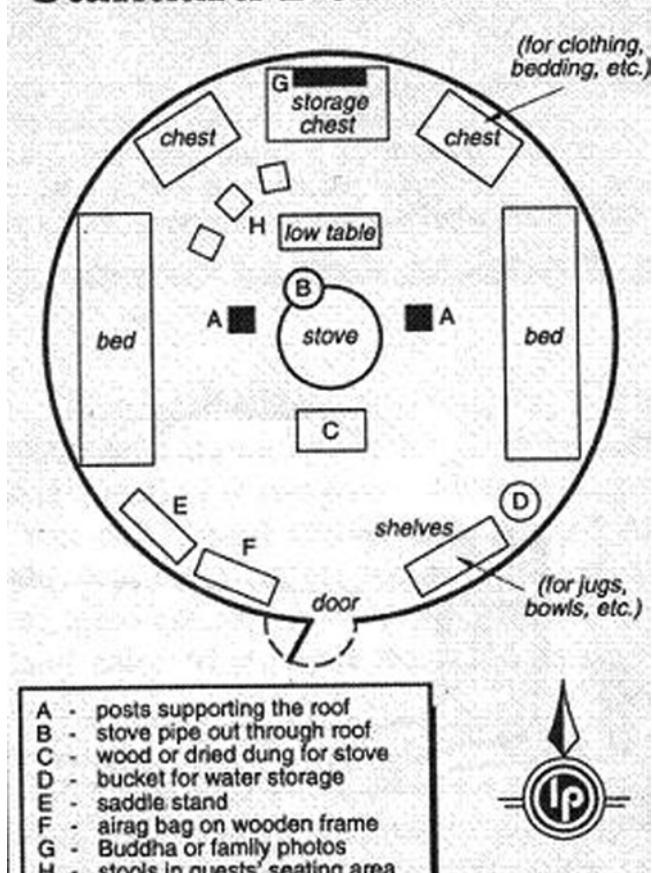
4. STRUKTURA SÍDLIŠTĚ A JURTY

Sídliště kočujících Mongolů mají dočasný charakter. Na některých lokalitách zůstávají stabilně ohrady a přístřešky pro dobytek (které tedy bývají i větší část roku opuštěné), některé rodiny (i rodina Altanova) ohrady rozebírá a transportuje je na nové místo. To je pochopitelně vhodné jen na kratší vzdálenosti.

Jádrem sídlištního areálu je jurta. Toto slovo je původu tureckého a znamená „země, volné pole, dům, bydliště“ (Poucha 1957, 131). Často mají rodiny i druhou jurtu, používanou jako skladiště a spížirnu. Na severní straně jurt může být dřevěná zástěna proti větru. Přimo před jurtou je kůl nebo dvojice kůlů s příčkou k uvázání koní pro „akutní“ potřebu. V bezprostřední blízkosti jurty je dále místo určené k řezání a štípání dříví a jeho skladování, stejně tak poblíž jurty stojí dvoukolové vozy, které se mimo transportní funkce používají jako sušák na arúl (sušený tvaroh) a jako zátěž na balíky s tvarohem (aby z nich vylisoval tekutiny). Ve vzdálenosti několika desítek metrů jsou lehké

2 Jméno naší hostitelské rodiny jsem v zájmu ochrany osobních informací změnila.

Interior Layout of a Standard Domestic Ger

Obr. 1. Strukturace vnitřního prostoru jurty (podle: Greenway – Storey – Lafitte 1997).

Abb. 1. Strukturierung des Innenraums der Jurte (nach Greenway – Storey – Lafitte 1997).

Obr. 2. Pohled do „ženské“ části jurty.

Abb. 2. Blick in den „Frauenteil“ der Jurte.

Obr. 3. Vyšiváný čínský kalendář jako součást interiéru.
Abb. 3. Gestickter chinesischer Kalender als Teil des Interieurs.

Obr. 4. Pohled na opuštěné sídliště. Prostor po jurtách.
Abb. 4. Verlassene Siedlung. Raum, wo die Jurten standen (2 Tage nach Verlassen des Ortes).

ohrady pro dobytek. Asi 50 metrů od jurty, po proudu vodního toku (ale v dostatečné vzdálenosti od něj), bývá smetiště převážně na kuchyňský odpad.

Podívejme se nyní blíže na jurtu a její členění, které je až pozoruhodně uniformní (obr. 1). Nebudu se na tomto místě věnovat konstrukčním záležitostem, které jsou podrobně popsány jinde (Poucha 1957; Myagmarbayar 2006), ale spíše symbolice prostoru jurty. Tak jako většina obydlí nomádů má i jurta kruhový půdorys. Vstup je obvykle z jižní strany a z pohledu příchozího je pravá část obydlí „ženská“ (obr. 2). Zde se odehrávají ženské aktivity – vaření, péče o děti, šití a podobně. Levá část, z pohledu příchozího, je mužská (muži se v jurtě zdržují ovšem nepoměrně méně, k jejich „domácím aktivitám“ patří především výroba a úpravy koňských postrojů). Spojení žen s obydlím, s jurtou, je natolik úzké, že se promítá do etymologie: vdaná žena se nazývá v mongolštině *gergi* (odvozeno od *ger*, jurta). Přímo naproti dveřím je „svatý kout“ (jde-li v případě jurty mluvit o koutě) s obrázky či soškami bytostí uctívaných v buddhismu, ale i s fotografiemi předků, příbuzných a oblíbených koní. Zvířata do jurty nesmí, s výjimkou nemocných mláďat, která bývají uložena po levé straně dveří. Uprostřed stojí kamna, v prostoru částečně tabuizovaném(?) – je například nepřípustné podávat cokoli druhému člověku rukou napřaženou do prostoru kolem kamen, vymezeném podpíracími tyčemi. Mongolové vnímají pravou a levou stranu z pohledu „svatého koutu“, tedy obráceně, než příchozí. Mimo „genderového členění“ je prostor dále strukturován podle barev, které náleží světovým stranám: sever odpovídá černé barvě, jih červené, východ modré, západ bílé. Tyto korespondence mají kořeny v šamanské víře (Purev – Purvee 2006, 28) a jejich projev v konstrukci jurty jsem nezaznamenala. Podobně jsou po obvodu jurty jako čísla na ciferníku virtuálně či skutečně rozmístěna znamení čínského horoskopu, která „vládnou“ onomu místu (obr. 3). Jurta tak v sobě zahrnuje jak prvek prostoru, tak i času, princip ženský, mužský i posvátnou komponentu. V jednoduché konstrukci jurty se tak makrokosmos zrcadlí v mikrokosmu.

Přísná strukturace se odráží dokonce i v uložení drobného mobiliáře. Po obvodu jurty jsou pevně daná místa pro zbraně, nářadí pro čištění koní a dokonce i potravin.

V této souvislosti je velmi ilustrativní zážitek z výletu s „naší“ mongolskou rodinou. Po cestě jsme zastavili u jurty, o které si Altan a Dulma mysleli, že funguje jako guanz (jídlna). Byla to však soukromá jurta. Majitelka nicméně navrhla, abychom si z jejich zásob uvařili sami a s ní se pak finančně vyrovnali. Při vaření se Dulma ani jedenkrát ženy nezeptala, kde má jaké potraviny uložené a jistota s jakou otvírala skříňky a vytahovala ingredience byla až neuvěřitelná. Přesto v této konkrétní jurtě byla poprvé v životě.

Uniformita vybavení jurty je zřejmě ihned po návštěvě několika těchto příbytků. Překvapující je ovšem její důslednost, jdoucí až do nejmenších detailů.

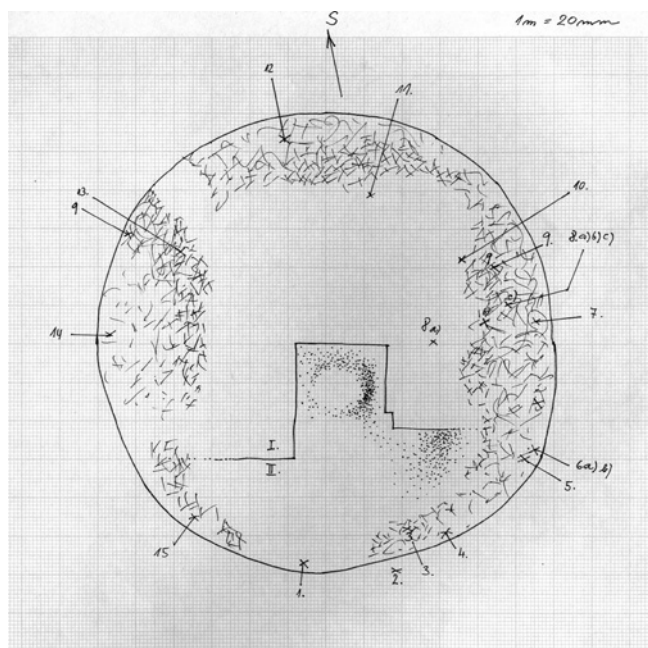
Až dosud jsem se věnovala etnologickému popisu, který by pochopitelně mohl být rozveden na větším prostoru, což však není cílem tohoto příspěvku. Obraťme nyní pozornost na „archeologický“ obraz nomádů.

4.1. „Archeologie“ jurty

Následující stať je věnována rozboru hmotných pozůstatků na místě bezprostředně opuštěném nomády. Slovo archeologie dávám úmyslně do úvozovek, protože jsem si vědoma, že zachycený obraz není archeologického charakteru přinejmenším v obvyklém slova smyslu.

Asi po třech týdnech pobytu v Altanově rodině vyschnul nejbližší zdroj vody, což bylo uznáno za dostatečný důvod ke kočování k jinému rameni vodního toku, vzdálenému asi 10 minut chůze. (Data GPS pro první stanoviště jurty: elev.: 2071; N 47°36'39,3"; E 100°11'14,8"; data GPS pro druhou lokalitu: elev.: 2073; N 47°36'57,9"; E 100°11'06,5")

Tato událost mi poskytla jedinečnou příležitost „archeologicky“ prozkoumat naše bývalé sídliště. Jak vypadalo čerstvě opuštěné místo osídlené přibližně dva měsíce, ukazuje obr. 4. V první fázi jsem zkoumala zejména místo po Altanově jurtě (obr. 5).

Obr. 5. Náčres půdorysu jurty (2 dny po opuštění lokality).
Abb. 5. Grundrißskizze einer Jurte.

V terénu se půdorys jurty rýsoval jako kruh udupané hlíny. Při bližším prozkoumání však vyšla najevo specifika některých míst: při vstupu do jurty (jižní část) byla hlína nejsilněji znečištěna a udupána natolik, že povrch byl snížen oproti ostatním prostorám o 1–3 cm (areál II. v náčresu na obr. 5). Areál označený jako I. se zřetelně rýsoval právě díky odsazení o oněch několik centimetrů, které tvořily „schodek“. To jasně indikovalo místo pokryté koberci a jinou podlažní krytinou, která rozkládala váhu lidí a předmětů na větší plochu a následkem toho zde nedošlo ke snížení povrchu. Takto byl prostor zřetelně rozdělen na jižní „profánní“ a severní „sakrační“ část. Nejsilnější znečištění (především popelem) se zřetelně koncentrovalo v jihovýchodní části, tedy v místě spojeném s kuchyňskými aktivitami žen. Na

Obr. 6. Výběr z nálezů.
Abb. 6. Auswahl an Funden.

Obr. 7. Přívěšek s rybami (podle: Amgalan 2004, 97).
Abb. 7. Anhänger mit Fischen (nach Amgalan 2004, 97).

kresebné dokumentaci je patrný i kruh popela, kopírující obrys kamen, opět s koncentrací v pravé části, kam se dvířka otvírala při přikládání, a tedy sem padalo největší množství popela a nečistot. Prostory při okrajích jurty byly porostlé vybledlou travou – šlo o místa pod skříňkami a pod lůžky, která byla krytá a nesešlapaná. Právě tyto periferní části obsahovaly nejpočetnější nálezy.

4.1.2. Nálezy z bývalého prostoru jurty

V rámci prostoru, na němž stávala jurta, se nacházely následující předměty: (čísla odpovídají místu nálezů na obr. 5)

1. Železný šroub
2. Oharek cigarety
3. Knoflík hnědý
4. Kus modré nitě
5. Kovová nášivka s nápisem
6. a) Plastové kolečko
6. b) Sponka do vlasů „skřípec“
7. Matka k šroubu
8. Útržky červené bavlny
9. Útržky novin (oharky cigaret?)
10. a) Ulomené kovové ucho hrnce
10. b) Červená třípytka
11. Knoflík bílý
12. Plastový korálek
13. Zlomek kosti
14. Proužek textilu
15. Dětská pištálka z lízátká

V drtivé většině případů šlo o předměty odpadního charakteru, nebo ztracené drobnosti. K jejich „archeologizaci“ došlo

Obr. 8. Areál pro přípravu koní na nádam.
Abb. 8. Areal zur Vorbereitung der Pferde auf die Nadam-Feiern.

především tím způsobem, že zapadly za postel nebo za skříňky, a buď jejich ztráta ušla pozornosti, anebo námaha za jejich „vydolování“ z nepřístupného místa neodpovídala hodnotě předmětu. Vypovídající je také fakt, že ani o jeden z mnou „zdokumentovaných“ předmětů rodina neprojevila zájem a nechala je prostě na místě.

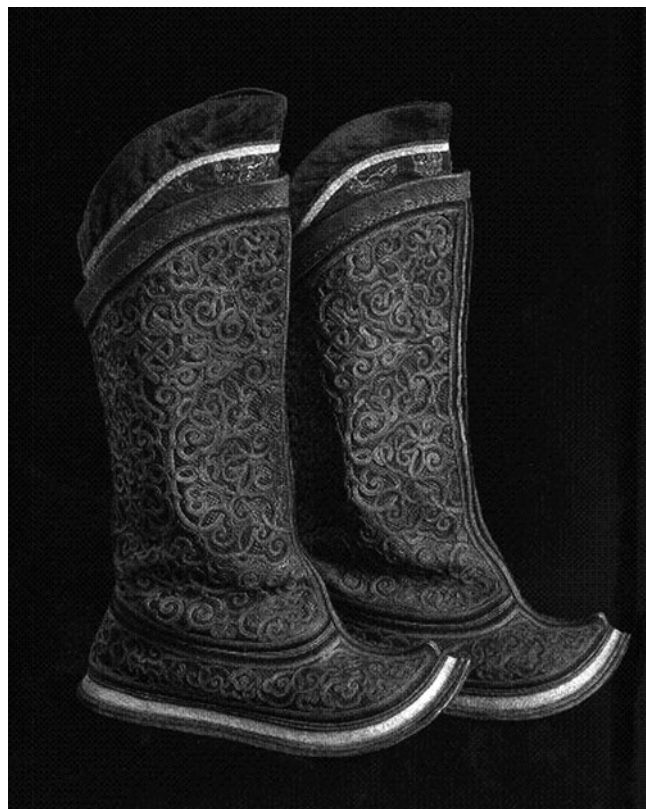
Podíváme-li se na rozložení předmětů, je zřejmé, že většina se nachází v pravé (tedy v ženské) části jurty. Rovněž charakter předmětů je převážně ženský. Můžeme rozlišit výraznou skupinu předmětů související se šitím (nitě, knoflíky), s ženským oděvem (spona, korálek, nášivka) jeden předmět označitelný jako dětská hračka (píšťalka), jeden „kuchyňský“ předmět (ucho hrnce), předměty „mužského charakteru“ představují nejvyšše šroub a matka. Pro doplnění poznamenávám, že nedopalky ručně balených cigaret patřily matce Dulmě, která kouřila v přestávkách mezi různými etapami domácích aktivit.

Závěrem této části lze říci, že z etnologických pozorování strukturace prostoru jurty se do hmotného obrazu promítají pouze některé aspekty. Čitelná je ženská část jurty, zatímco mužská část může vyplynout nanejvýš druhotně. „Svatý kout“ lze analogicky odvodit rovněž spíše negativně, jako místo v severní „čistější“ polovině jurty, s položenou podlažní krytinou.

4.2. „Archeologie“ sídliště

Mimo obrysu jurty bylo možno v areálu sídliště sledovat další stopy přítomnosti lidí a hlavně zvířat.

Na první pohled bylo patrné místo, kde stály ohrady. Šlo o dva kruhové prostory o relativně malém průměru (asi do 10 metrů). Zvířata zde byla držena velmi „natěsno“; a to pouze při dojení (jaci) nebo když bylo potřeba, aby se nerozbíhala (vybírání mladých koní pro zajíždění), jinak se pásla volně ve stepi. Velká koncentrace zvířat na dosti malém prostoru vedla pochopitelně k intenzivnímu prohojení půdy. Tyto areály by bylo pravděpodobně možné zřetelně identifikovat i po delší době na základě zvýšených hodnot fosforu, dusíku a organických látek v půdě, které by při podrobném průzkumu vykreslily rozlohu ohrady.³ Vzhledem k tomu, že zvířata zde bývají držena skutečně takřka „tělo na tělo“, bylo by tak i možné určit alespoň

Obr.9. Tradiční mongolské boty
Abb.9. Traditionelle mongolische Stiefel.

přibližnou velikost stáda. V rámci čerstvě opuštěného sídliště jsou stopy po pobytu dobytka v terénu mnohem patrnější než stopy po lidské přítomnosti.

Další ze sledovaných objektů bylo smetiště – místo, které v rámci sídliště leželo nejdále od vodního toku. Šlo o hromadu předmětů sestávající z kuchyňského odpadu, kostí, popela (jednak se sem vynášel popel z kamen, jednak zde byl pravidelně zakládán oheň), rozbitých nádob, konzerv, obalů od léků a kamenů. „Skládek“ patřících jiným rodinám bylo na stepi několik. Mongolové nikdy své odpadky nezakopávají, což souvisí s jejich specifickým vztahem k zemi, o kterém bude řeč níže.

Obsah skládky lze tradičně rozebírat například z hlediska skladby jídelníčku, věku jatečných zvířat a podobně. Podle informací rodiny se nejčastěji konzumují mladí býci ve věku dvou let. Situace je však ve skutečnosti komplikovanější – byli jsme svědky porážky klisny (kojící v té době hříbě) z důvodu jejího těžkého zranění. Podobné události nejsou zcela vzácné a je pochopitelně obtížné rozlišovat na základě hmotných pozůstatků „výjimky“ z pravidel.

V souvislosti s kostmi porážených zvířat se pravděpodobně objevuje další „materializace“ věrských či religiózních představ. Všechny dobytek (kromě ovce) a koně se porážejí úderem kladiva do oblasti čela zvířete. Ovce se naproti tomu zabíjí tak, že se jim prořízne břicho, do útrob se jim vnoří ruka a utrhne se aorta.⁴ Domnívám se, že smrtící rána zanechává na čele zvířete

3 Za informaci děkuji Mgr. Ing. Lubomíru Prokešovi, Ph.D.

4 Místní lidé to považují za zvyk pocházející z buddhismu.

nějaké stopy, ačkoliv jsem bohužel neměla možnost si tento fakt ověřit. Zvláštní způsob porážky ovcí by se tak v archeologickém záznamu opět mohl projevit negativně – tj. při rozboru většího vzorku kostí (resp. lebek) jatečných zvířat by lebky ovcí byly vždy neporušené. Podobně negativně se jeví tabu týkající se konzumace ryb. Ačkoliv mongolské řeky jsou na ryby neobyčejně hojné, je zakázáno je konzumovat, protože vše, co pochází z vody, je posvátné. Tato disproporce je o to větší, že ryba je častým výzdobným symbolem v mongolské tradici (obr. 7).

Třetím areálem sídliště byl prostor pro přípravu koní na *nádam* (mongolský svátek). Rozkládal se severně od jurty a od okolního terénu se lišil takřka úplnou absencí kamenů a vyšlapanou elipsoidovou dráhou o delším průměru asi 30 metrů (obr. 8). Kameny byly vysbírány, aby koně mohli trénovat bez nebezpečí, že si poraní nohy. Podobně byly kameny vysbírány i z bezprostředního okolí jurty a tvořily menší hromádky poblíž.

Nehledě na to, jaký podíl z popsaných situací by se skutečně archeologizoval, materialita rodiny se na sledovaném areálu poměrně výrazně projevila. Rozeznat můžeme dvě základní úrovně: obecnou a konkrétní. Obecnou rovinu představují projevy starých tradičních struktur: orientace jurty na světové strany, rozdělení ženského/mužského prostoru, způsob porážky zvířat a podobně. Konkrétní rovina se projevuje méně výrazně: nemoc člena rodiny (léky), návyk na nikotín u matky (nedopalky cigaret v „ženské“ části jurty), přítomnost dítěte (hračka).

5. VZTAH MONGOLŮ K ZEMI

Z archeologického hlediska je zvláště důležitý vztah sledované kultury k zemi. Jsou-li veškeré zásahy do země tabuizovány (což se jeví být pravděpodobnější právě u nomádkých skupin), vzniká riziko takřka naprosté archeologické neviditelnosti kultury. To je v podstatě případ dnešních Mongolů. Zemi považují za posvátnou a jakékoliv její narušení je nepřípustné. Jediné zásahy do země představují kúlové jamky po ohradních kúlech. Velice výstižně se tento přístup zrcadlí ve tvaru tradičních bot se zahnutou špičkou (obr. 9) – taková úprava má zabránit vykopnutí hroudy hlíny při chůzi.⁵ Zakázáno je rovněž kopat hroby, takže zesnulí se pouze ukládají na určené místo a nechávají se napospas divokým zvířatům. Ačkoliv je obecně vzato pro nomády typičtější nápadný způsob pohřbívání (protože mají tendenci identifikovat se spíše s hroby předků než s dočasnými sídlišti); (Bouzek 2005, 88), Mongolové jsou v tomto případě výjimkou. Nutno ale dodat, že tento stav je relativně novější důsledek přijetí buddhismu.

6. ZÁVĚR

Na základě studia materiálních projevů mongolské rodiny jsem došla k následujícím závěrům.

1. Na sídlišti se nesrovnatelně více podepisuje přítomnost zvířat než lidí (mohutné prohojení půdy; ohrady jako jedny z mála konstrukcí zasahující do země kúly).
2. V rámci lidského obydlí (jurty) jsou čitelnější „ženské“ aktivity než „mužské“. V materiálním záznamu se odráží do

určité míry symbolické členění prostoru (ženská, mužská, posvátná část)

3. Jak přítomnost, tak i nápadná nepřítomnost určitého sledovaného fenoménu mohou být stejně vypovídající. (Neexistence rybích kostí v kuchyňských skládkách v kraji bohatém na ryby indikuje potravinové tabu; prostor zcela prostý kamenů obklopený jinak kamenitým terénem naznačuje vytváření zvláštního areálu).

Domnívám se, že studium materiálních reflexí lidské přítomnosti na konkrétním místě bezprostředně po jejich vytvoření je vhodným prostředkem k pochopení zákonitostí vzniku archeologických situací, a bezpochyby se může uplatnit při studiu pozůstatků pravěkých kultur, ať již mobilních nebo usazených.

LITERATURA

- Amgalan, M.* 2004: The cultural monuments of Western Mongolia. Ulaanbaatar.
- Bouzek, J.* 2005: Pravěk českých zemí v evropském kontextu. Praha.
- Fletcher, J.* 1986: The Mongols: Ecological and Social Perspectives, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46/1, 11–50.
- Greenway, P. – Storey, R. – Lafitte, G.* 1997: Mongolia. Oakland–London–Paris.
- Ingold, T.* (ed.) 1996: Key debates in anthropology. New York.
- Johnson, M.* 2003: Archaeological Theory. Malden – Oxford – Victoria.
- Myagmarbayar, B.* 2006: History of Mongolian ger. Ulaanbaatar.
- Podborský, V.* 1999: Dějiny pravěku a rané doby dějinné. Brno.
- Poucha, P.* 1957: Třináct tisíc kilometrů Mongolskem. Praha.
- Purev, O. – Purvee, G.* 2006: Mongolian Shamanism. Ulaanbaatar.
- Tsultem, N.* 1987: Mongolian arts and crafts. Ulaanbaatar.

Mgr. Eva Čermáková, Ústav antropologie PřF MU, Vinařská 5, 603 00 Brno

K tisku doporučil prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

ZUSAMMENFASSUNG

Die archäologische (Un)lesbarkeit der Nomaden (am Beispiel der Chalcha-Mongolen)

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Frage, wie sich die Gegenwart von Nomaden in der Landschaft materialisiert, und zwar am Beispiel einer konkreten Familie der Chalcha-Mongolen. Kern der Arbeit ist die Beschreibung einer verlassenen Siedlung und ihre Beziehung zu den darin abgelaufenen Prozessen.

Die Mehrheit der Mongolen lebt bis heute ein Nomadenleben und wechselt jährlich im Durchschnitt zwischen 2–4 Nomadenplätzen. Die Struktur ihrer Siedlungen und auch der Jurten ist gleichförmig. Die Jurten sind in Richtung Nord-Süd orientiert und haben den Eingang im südlichen Teil. Der für

⁵ Existuje i alternativní výklad: zvednutá špička má zabránit zašlápnutí hmyzu (buddhistický vliv; za informaci děkuji Mgr. Veronice Zikmundové, Ph.D.).

Frauen vorgesehene Teil befindet sich rechts von der Tür, der für Männer links. Gegenüber dem Eingang ist die für Bilder mit religiöser Thematik und Fotos der Vorfahren und Verwandten vorbehaltene „heilige Ecke“.

Diese Gliederung spiegelt sich auch in der „archäologischen“ Situation wider, d.h. auf dem Raum der verlassenen Siedlung. Der Platz für die Jurte ist im Gelände als Raum mit ungleichmäßig festgetretener und gefärbter Erde zu erkennen. Die festgetretene Oberfläche war im vorderen Teil der Jurte deutlicher, während der hintere Teil von einem Teppich und anderen Bodenbelägen bedeckt war, was auch dem Bestreben entspricht, den „sakralen“ Ort vor Unreinheiten zu schützen, der sich so von der festgetretenen und schmutzigeren Oberfläche des südlichen Teils der Jurte unterschied. Auch der rechte, hauptsächlich für Küchenarbeiten ausgegliederte „Frauenteil“ der Jurte war lesbar. Der Lehm war dort mit Asche vermengt, weil die Tür des in der Mitte des Wohnraums aufgestellten Ofens zur rechten Seite hin geöffnet wurde. Die am Platz der Jurten gemachten Funde konzentrierten sich in den Randbereichen, und in den meisten Fällen handelte es sich dabei um vergessene oder nicht benötigte Kleinigkeiten, die wiederum meistens auf „Frauentätigkeiten“ hindeuteten (Nähen, Essenszubereitung).

Im Rahmen der ganzen Siedlung war jedoch die Anwesenheit von Vieh am deutlichsten sichtbar, das regelmäßig mehrere Stunden täglich in engen Koppeln gehalten wurde (Jaks beim Melken, Pferde vor dem Ausreiten u.ä.). Diese Plätze waren stark von Dünger durchtränkt und von Pfahlgruben umgrenzt, die von der Konstruktion der Umfriedung stammte, welche die Familie immer demontierte und mitnahm. Es handelte sich hier um eine der wenigen Eintiefungen in der Erde (deren Verletzung in der Mongolei traditionell tabu ist). In der Siedlung befand sich ferner ein Abfallhaufen mit überwiegend Küchenabfällen. Die hygienischen Einrichtungen verrieten einerseits ihre Lage (in ausreichender Entfernung von den Wohnstätten und in Richtung Bachlauf) und andererseits die Asche, weil auf den Abfallhaufen regelmäßig Feuer gemacht wurde.

Ein besonderes Areal zeichnete sich im nördlichen Teil der Siedlung ab. Vom übrigen Gelände unterschied es sich durch das Fehlen von (ansonsten in der Steppe in Fülle vorkommenden) Steinen und eine ellipsenförmige Bahn aus festgetretenem Lehm von einem Durchmesser von zirka 30 m. An diesem Ort wurden die Pferde auf die mongolischen „Nadam“-Feiern vorbereitet und abgerichtet, und die Steine wurden wegen der möglichen Verletzungsgefahr der Pferde beseitigt.

Abschließend können folgende Grundbeobachtungen zusammengefaßt werden: 1. Im Falle der Nomaden sind in der Landschaft eher Spuren von Tieren als von Menschen sichtbar. 2. Dort wo die Wohnstätten waren sind die Überbleibsel von Frauentätigkeiten sichtbarer, in beträchtlichem Grad tritt auch die symbolische Gliederung des Raumes zutage. 3. Aussagekräftig ist auch die Absenz eines erwarteten Phänomens (das Fehlen von Steinen in einem sonst steinigem Gelände).